

Ženski portreti u Tacitovim *Analima*

Originalni naučni članak

Sanja M. Ljubišić

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Bosna i Hercegovina

sanja.ljubisic@ff.unibl.org

U ovom radu se istražuju i analiziraju ženski portreti u Tacitovim *Analima*. Na osnovu analize prikazanih ženskih likova moguće je uvidjeti kakva je bila njihova uloga, uticaj i predstavljanje u istorijskom i političkom kontekstu. Glavna svrha rada je rasvijetliti na koji način je Tacit naslikao pojedine portrete žena sa svim njihovima skrivenim motivima, strastima i djelima po kojima su ostale upamćene. Ustanovljeno je kakva je Tacitova percepcija i reprezentacija žena, te uticaj ženskih likova na radnju i razvoj pripovijedanja. Žene su u *Analima* prikazane iz različitih perspektiva – društvenih, kulturnih i rodnih. Razotkriveni su kontrasti i paradoksi koji se javljaju u prikazu ženske snage i moći s obzirom na tradicionalno patrijarhalno rimsko društvo. Na osnovu kritičkog čitanja, identifikovani su subjektivni i objektivni opisi ženskih likova, to jest Tacitova simpatija ili antipatija prema nekima od njih, kao i njegov odnos prema ženama. Komparativnom analizom odabranih portreta došlo se do saznanja kakav je bio postupak portretisanja pojedinih ženskih likova. Pažnja je usmjerena i na jezik i stil, sa naglaskom na stilske i retorske elemente, koji otkrivaju implikacije i konotacije Tacitovih opisa.

Ključne riječi:

Tacit, *Anali*, ženski portreti, jezik i stil

Female portraits in *Annals* by Tacitus

Sanja M. Ljubišić

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina

sanja.ljubisic@ff.unibl.org

In his *Annals*, Tacitus provides female portraits from various aspects of their agency in the Roman Empire. On the historical scene there emerge the characters of mothers, wives, empresses, mistresses, warriors, and heroines. The historian features numerous women of the Empire who played either direct or indirect roles in the socio-political events of their respective periods. Despite an occasional unfavourable stance he takes towards these women, Tacitus saves a prominent position for them. Amongst the characters analysed are Livia, Agrippina the Elder, Agrippina the Younger, Messalina, Poppaea Sabina, Octavia, Boudica, and Epicharis. The female portraits presented can be divided into positive and negative characters, into those the historian shows respect for and those towards whom he shows his contempt. Among the women displayed, the highlighted ones are *duces feminae*, who are endowed with predominantly male traits. Those are women who not only governed the private sphere of the Roman society, but also the public one, through their husbands or sons, heirs to the throne (Livia, Agrippina the Younger). Some of them were powerful mistresses and affected the course of events in the Empire in that capacity. When depicting such women, Tacitus makes use of the rhetoric technique dating back all the way to Sallust – the use of the woman as a prototype of the man (Messalina, Poppaea). Furthermore, one should mention heroines who, for the sake of their libertine ideals, boldly sacrifice their lives (Boudica, Epicharis). According to Tacitus, death is an act of preservation of honour, as well as a

redemption for an ill-conducted life (Agrippina the Younger). Among the positive and idealised female portraits one finds faithful wives and mothers (Agrippina the Younger, Octavia). Agrippina is a symbol of fidelity and fertility, and Octavia a symbol of female passivity and tolerance. In order to bring the female characters as truthfully as possible, Tacitus deploys linguistic and rhetoric devices. By carefully selecting the nouns and adjectives of pejorative meaning, along with the technique of repetition of emotionally pregnant words and phrases, he paints individual portraits. Utilising the rhetoric technique of innuendo, the historian often indirectly hints at certain conclusions, insinuating misconduct and accusing the women of the Empire of various crimes.

Key words:

Tacitus, *Annals*, female portraits, language and style

Uvodna razmatranja

Rimski historiograf Tacit u svom čuvenom djelu *Analima* prikazao je različite portrete muških i ženskih historijskih ličnosti. Kao izvrstan poznavalac ljudske psihologije, u svom jedinstvenom i neponovljivom stilu, slika portrete raznih pozitivnih i negativnih likova koji se pojavljuju na historijskoj sceni carskog doba. Psihološki portreti žena dati su umjetnički vješto, dinamično i predstavljeni su u živim slikama. Među tim portretima našli su se različiti tipovi žena: majke, supruge, carice, ljubavnice, ratnice, heroine. Kao vješt dramaturg, sa puno patetike i retorskog umijeća, historičar prikazuje različite sudbine istaknutih junakinja čiji tragični životi ne ostavljaju nikog ravnodušnim. Sa smišljenom dramatikom i pjesnički obojenim jezikom, Tacit je umjetnički dočarao jedno vrijeme puno okrutnih dinastičkih borbi, ubistava, prevara, te propasti i krivih i nevinih. U takvim historijskim okolnostima i događajima važnu ulogu su imale žene koje su zauzimale posebno mjesto.

Tacita smatraju najvećim slikarom antike upravo zbog njegovog velikog umijeća portretisanja pojedinih historijskih ličnosti. Kao dobar poznavalac ljudske duše i sa dobrim retorskim obrazovanjem daje plastične opise ličnosti sa svim njihovim dobrim i lošim karakternim osobinama. Historičar je usmjeren više na karakterizaciju svojih likova, nego na njihov fizički izgled. U svojim opisima glavnih junaka postupa jednako i prema muškim i prema ženskim likovima. Postupak portretisanja nekih ličnosti u *Analima* teče na dva načina. Neke ličnosti, historijski manje značajne, opisane su u kratkim crtama, kao što su njihova genealogija, život i karakterne osobine. Ugledniji i važniji likovi otkrivaju se postepeno kroz razne historijske događaje u kojima su posredno ili neposredno učestvovali. Oba ova postupka portretisanja završavaju Tacitovim moralnim sudom prema opisanom liku i djelu. Kroz opise i individualizaciju pojedinih likova pisac stvara i svoj emocionalni odnos prema njima, te izražava svoje simpatije ili antipatije prema određenim likovima. Portreti historijskih ličnosti u *Analima* liče na umjetničke biografije u kojima su opisani privatni životi, duševna raspoloženja i intimna osjećanja neke historijske ličnosti. Te biografije su poslužile kao svojevrsan predah u pripovijedanju historijskih događaja (više u Ljubišić, 2019, p. 44).

Portretisanje ženskih likova u *Analima*

U *Analima* portretisanje ženskih likova nije istaknuto kao primarni fokus budući da Tacit opisuje vojno-političku istoriju ranog rimskog Carstva. U to vrijeme uglavnom je prevladavala dominacija muškaraca mada i uticaj nekih žena nije bio zanemariv. Uloge žena su bile različite pa ih i istoričar opisuje iz različitih perspektiva. Kada opisuje žene, Tacit često ističe njihovu ulogu kao supruge i majke, vodeći računa o njihovom ugledu i ulozi u porodici. Veliku važnost pridaje moralnom karakteru žena, cijeneći njihovu snagu i hrabrost, ali istovremeno osuđujući njihovo ponašanje koje nije u skladu s rimskim idealima ženskog dostojanstva i čestitosti. Tacitov prikaz ženskih likova često je određen njegovim pretpostavkama o ulozi i ponašanju žena u društvu. Ženska prisutnost u rimskom Carstvu uslovljena je i ograničena kontekstom određenog istorijskog perioda. Osim Tacita, period rimskog Carstva opisali su, takođe, Kasije Dion i Svetonije. Za razliku od njih, Tacit mnogo više posvećuje pažnju ženama, naročito onim moralno posrnulim (Fogarty, 2021, p. 3).

Portreti poznatih žena mogu se pratiti hronološki po heksadama. Naime, neki naučnici dijele *Anale* na tri heksade, prema vladavini određenih careva.¹ Prema toj podjeli Tiberijevu vladavinu (14.-37.) su obilježile njegova majka Livija i Germanikova žena Agripina Starija. Za vrijeme cara Klaudija (41.-54.) dominirale su njegove žene Mesalina i Agripina Mlađa, koja je ujedno bila i Neronova majka. Kao Neronova majka, Agripinina prisutnost je zabilježena i u trećoj heksadi, sve do njene tragične smrti. Neronovu vladavinu (54.-68.) obilježile su, osim njegove majke, njegova žena Oktavija i ljubavnica Popeja Sabina. Kako bi naslikao portrete dotičnih žena, Tacit se poslužio svim sredstvima retorike i u pjesničkom maniru obojio ih emocionalno nabijenim jezikom.

U prikazivanju pojedinih likova i događaja služio se poznatom tehnikom *innuendo*² kojom sugestivno iznosi svoje mišljenje, te metodom insinucije dis-kredituje carske žene koje optužuje za razna zločinstva (Sullivan, 1976, p. 313). Retorskom tehnikom *innuendo* (nagovještaja) istoričar često posredno sugeriše na određene zaključke (Ljubišić, 2021, p. 60). Mali je broj ženskih likova prema kojima Tacit iskazuje duboko poštovanje jer je vrijeme koje opisuje moralno dekadentno, pa je samim tim bilo malo žena koje je krasila *virtus Romana*. Tako Tacitovi *Anali* svjedoče o šesnaest ubistava koja su počinile devet žena koje su bile članovi carske porodice ili su bile u službi carskog dvora. Tacit ističe da su sva ta ubistva počinjena zbog političke moći i materijalne dobiti. Opisane žene su pripadale visokom društvenom staležu i za svoja zločinstva koristile su druge osobe iz svog okruženja kao

¹ Syme (1958) dijeli *Anale* na tri heksade, od kojih svaka predstavlja cjelinu unutar cjeline. Prva heksada se odnosi na vladavinu cara Tiberija, druga na Kaligulu (izgubljena) i cara Klaudija, a treća na vladavinu cara Nerona (pp. 742-745). Detaljnije u Ljubišić, 2019, pp. 31-32.

² *Innuendo* je indirektna sugestija, aluzija, suptilno zapažanje o osobi ili stvari, najčešće kritičke i omalovažavajuće prirode (Oxford English Dictionary, p. 1564). U *Analima*, pri portretisanju ženskih likova, Tacit ovu tehniku koristi nekoliko puta – portret Livije (V, 1), Agripine Mlađe (II, 7), Epiharide (XV, 57).

direktne izvršitelje ubistava (Fogarty, 2021, p. 4). Na tragičnoj sceni rimskog carstva prisutna je ženska dominacija koju istoričar otkriva.

Prema mišljenju Milnora (2012, p. 477) dominacija moćnih žena u *Analima* dokazuje da je sudbina države isprepletana i usko povezana sa sudbinom vladajuće kuće. Žene su svojom udajom za careve ili njihove nasljednike stupile na političku scenu Rima i njihova vlast unutar kuće našla je svoj put i izvan kuće, u muškom polju djelovanja. Žene su svoju moć i vlast ostvarivale preko muškaraca kojima su vješto manipulisale.³ Međutim, iste su smatrane nesposobnima da vladaju jer, kako smatra Tacit, nisu posjedovale samokontrolu, bile su sklone luksuzu i seksualnoj nezasi-tosti, kao i neprestanom nadmetanju. Neki su mišljenja da je Tacit imao negativan stav prema ženama kao vladarima jer ih je često karakterisao pejorativnim pridjevima kao *imbecillus*, *invalidus* ili *imbellis* (Späth, 2012, p. 483). Takođe, istoričar za pojedine moćne žene često koristi pridjev *atrox*, *ocis* – *grozan*, *nemilosrdan*, *divlji*, želeći da prikaže njihovu uobičajenu osobinu (Poulsen, 2018, p. 181). Tako opisuje Agripinu Stariju kao *semper atrox* (IV, 52, 2), Agripinu Mlađu kao *atrox odii* (XII, 22, 1), a Popeja je *semper odio*, *tum metu atrox* (XV, 61, 1) i *atrociior saevitia* (XV, 64, 2). Ponavljanjem ovih izraza, istoričar naglašava okrutnost i političku motivisanost pomenutih žena, njihovog dobijanja i gubitka moći.

Međutim, i sam istoričar je bio svjestan uticaja i moći žena koje su direktno ili indirektno uticale na važne događaje u državi. One su poslužile kao sredstvo da bi se uokvirila muška istorija Rima (Milnor, 2009, p. 280). Vrhunac ženske moći, kad se potpuno brišu granice između javnog i privatnog, opisan je u četrnaestoj knjizi. Tad se na sceni pojavljuju Agripina Mlađa, Popeja Sabina, Oktavija i Boudika. Cijela knjiga je strukturisana oko ovih žena (Poulsen, 2018, p.179). Prvo je opisana smrt Neronove majke Agripine koju je podstakla Neronova naložnica Popeja Sabina. Time je jedan ženski tiranin, smijenjen drugim, mlađim, ali jednako moćnim. Središnji dio je posvećen opisu ratnice Boudike koja je pružila otpor rimskoj vlasti i zatim izvršila samoubistvo. Na kraju pisac govori o ubistvu Neronove žene Oktavije, još jedne žrtve Popeje Sabine.

U portretisanju svojih likova Tacit koristi retorska i stilska sredstva kako bi što vjernije prikazao žene koje opisuje. Svojim pjesničkim jezikom i ekfrastičnom formom vrši karakterizaciju ženskih likova, stavlja ih pred oči i oblikuje određene predodžbe o njima. Kako bi razvio negativne predstave o pojedinim ženama koristi tehniku ponavljanja emocionalno nabijenih riječi i fraza. Tako imenica *noverca* – *maćeha*, koju Tacit ponavlja za Liviju (*Ann.* I, 10, 24 i I, 33, 11) i Agripinu Mlađu, implicira na njihovu okrutnost prema pastorcima, pa čak i umiješanost u njihova ubistva (Fogarty, 2021, p. 6). U svom istorijskom narativu istoričar žene prikazuje uglavnom kao ubice, razvratnice, zloćudne i spremne na sve kako bi si pribavile

³ Rutland (1978) žensku prevaru i moć manipulacije opisuje riječima “Tacitean women pull no punches, using every stratagem available to them ... in order to gain control of the situation and of the man who ostensibly controls the situation” (p. 17).

vlast i presto. Svim retoričkim sredstvima svorio je kulturološki trop žena⁴ koje su po svojim motivima i djelovanju bile jednake muškarcima. Ovi istorijski primjeri žena, koje su opisane u *Analima*, emocionalno su obojeni Tacitovim subjektivnim mišljenjem i stavom prema ženama carskog dvora. U svojim opisima možda im daje i prenaplašene moći i uticaje.

Portret Livije, majke cara Tiberija

Povod za portret Livije, Augustove žene i Tiberijeve majke, Tacitu je poslužila njena smrt. Istoričar izvještava da je Livija umrla u dubokoj starosti, a zatim kratko i sažeto daje njenu genealogiju. Poslije porijekla, uslijedila je informacija o njenom supružinskom životu kojeg su obilježili dva braka. Prvi brak je sklopljen sa Tiberijevim ocem, istoimenim Tiberijem, dok je drugi sa carom Augustom, koji ju je oteo opčinjen njenom ljepotom. Osim što spominje njenu ljepotu, Tacit suptilno insinuira da možda i nije oteta protiv svoje volje. U Augustovu kuću je dovedena trudna, a sa Augustom nije imala djece mada su imali zajedničke praunuke preko Agripine i Germanika.⁵ Nakon kratkog izvještaja, istoričar u svom „tacitovskom stilu“, veoma jezgrovito, vrši karakterizaciju Livije (*Ann.* V 1):

Sanctitate domus priscum ad morem, comis ultra, quam antiquis feminis probatum; mater inpotens, uxor facilis et cum artibus mariti, simulatione filii bene composita (*Ann.* V 1. 8).

„Njena čednost podsećala je na starinsko doba, ali je njena ljubaznost prelazila granice koje su sebi dopuštale starinske žene. Kao majka bila je preterano ambiciozna, kao žena popustljiva i puna obzira, umela je da se prilagodi elastičnom karakteru svoga muža i sinovljevoj dvoličnosti“ (Crepajac, 1970, p. 199).

Karakterizacija Livije se bazira na antitezi između njene ambicioznosti kao majke i njene popustljivosti kao supruge.⁶ Na kraju, Tacit donosi zaključak da je bila vješta u prilagođavanju i prema suprugu i prema svom dvoličnom sinu Tiberiju. Livija ima veoma važnu ulogu majke i supruge i njena moć leži u tranziciji carske vlasti sa njenog muža Augusta na njenog sina Tiberija (Milnor, 2012, pp. 459–460, 467). Ambicioznost carskih žena se ogledala u želji da im sinovi naslijede presto što Tacit jasno ističe izrazom *mater impotens*.⁷ Livija je bila duboko

⁴ Kulturološki trop žene se odnosi na ulogu i vidljivost žena u društvu. U ovom slučaju otkriva kako su žene percipirane u Rimskom carstvu, njihov kulturno-istorijski značaj, doprinos i položaj.

⁵ Rodbinska veza između cara Augusta i njegove žene Livije zasnivala se na tome što je Agripina Starija bila unuka cara Augusta, kćerka njegove kćerke Julije. Pomenuta Agripina se udala za Germanika, koji je bio Livijin unuk, sin njenog sina Druza (Crepajac, 1970, p. 551). Agripina i Germanik su u zajedničkom braku izrodili mnogo djece.

⁶ Detaljniju stilsku analizu vidi u Ljubišić, 2019, pp. 71–72.

⁷ Žensku pohlepu za vlašću Tacit posredno označava i sa pridjevom *muliebris*. Prema riječima L'Hoira (1992, pp. 77–78) prije Tacita, ovaj pridjev je koristio Livije da označi stereotip žene bandita, krvnika i žene koja se bori do kraja. Stari poznati topos *mulier peregrina* i *mulier bacchans* Tacit je ponovo iskoristio, te je pravio razliku između opštih termina *virii mulieresque* i *virii feminaeque*. Ova dva termina su imala različito tumačenje. Imenica *mulier* je označavala ženu i njenu žensku ćud, a *femina*

ukorijenjena u Tiberija koji se poslije njene smrti preobrazio u zlog i ćudljivog cara.⁸ Kako Swindle (2003, p. 106) primjećuje, Livija ima mnogo zajedničkog sa Agripinom Starijom. Paralela između ove dvije žene je što su obje dominantne i kontrolišu svoje sinove, Livija Tiberija, a Agripina Nerona. Životi ove dvije žene su odraz postupaka njihovih sinova kojih su se one, u dubini svoje duše, plašile. Livijin portret je dat u vidu nekrologa.

Portret Agripine Starije, Germanikove žene

U Agripini, ženi Germanikovoj, miješale su se ženske i muške vrline, ali i ženski poroci (Späth, 2012, p. 447–448). Tacit Agripinu portretiše postepeno kroz razne događaje. Prvo otkriva i ističe njeno visoko porijeklo, to jest da je bila unuka Augustova i supruga Germanikova sa kojim je imala dosta djece. Nije bila omiljena u carskom dvoru i to se reflektovalo kroz mržnju njene maćehe Livije (*Ann.* I, 33). Prema Tacitu, krasile su je mnogobrojne vrline – plodnost, čednost i bračna ljubav (*Ann.* I, 41). Bila je oličenje čestite supruge i požrtvovane majke, što je umanjivalo njenu plahovitu narav. Tacit kroz Agripinin portret samo aluzivno priziva prototip starinske čednosti, vjernosti i požrtvovanosti za muža i vlastito potomstvo.⁹ U opisu njenog povratka u Rim sa pepelom muža i djecom, historičar sa puno emocije govori o Agripini kao uzoru vrijednom poštovanja i divljenja (*Ann.* II, 75):

At Agrippina, quamquam defessa luctu et corpore aegro, omnium tamen quae ultionem morarentur intolerans, ascendit classem cum cineribus Germanici et liberis, miserantibus cunctis quod femina nobilitate princeps, pulcherrimo modo matrimonio inter venerantes grantantisque aspici solita, tunc feralis reliquias sinu ferret, incerta ultionis, anxia sui et infelici fecunditate fortunae totiens obnoxia.

„A Agripina, mada skrhana bolom i bolesna, nije više mogla da odlaže osvetu. Ukrca se na brod s Germanikovim pepelom i decom. Svi su žalili što žena tako visokog roda, tako uzorna i srećna u braku, žena koju su viđali okruženu poštovanjem i divljenjem, nosi sada u rukama posmrtnu ostatku svoga muža, nesigurna u svoju osvetu, puna strahovanja za sebe samu, izložena tolikim udarcima sudbine samo zato što je, na svoju nesreću, izrodila toliku decu“ (Crepajac, 1970, p. 98).

Osim ženskih vrlina, Agripina je posjedovala i mušku hrabrost i srčanost. Naime, kad je spriječila da se sruši most na Rajni i preuzela dužnost zapovjednika, ugušila je pobunu koju nije mogao ni sam car (*Ann.* I, 69). Pored svih pobrojanih vrlina, kako zaključujemo na osnovu Tacitovog pisanja, imala je ona i svoje poroke. Na nekoliko mjesta u *Analima* doznajemo o njenoj plahovitoj naravi (*semper atrox*) koju je nakad uspješno obuzdavala zbog ljubavi prema mužu. Na samrti je i sam Germanik molio da savlada svoju plahovitost u ime uspomene na njega i u ime

je u značenju žene kao nježnijeg pola.

⁸ O karakteru cara Tiberija detaljnije u Ljubišić, 2019, pp. 64–71.

⁹ Fischler (1994) navodi da je idealna Rimljanka bila “zapažena po svojoj ljepoti, plodnosti i vjernosti svome mužu, kao i sposobnosti da vodi domaćinstvo” (p. 117).

njihove djece (*Ann.* II, 72). Međutim, bilo je trenutaka kad nije mogla da se kontroliše. Progonstva na carskom dvoru raspaljivali su njen bijes kojim je bila toliko zaslijepljena da se direktno konfrontirala sa carem Tiberijem (*Ann.* IV, 52). Takvo njeno ponašanje može se pravdati prevelikom majčinskom željom za dobrobit svoje djece. O Agripininoj jogunastoj čudi, njenoj hrabrosti da se suprostavi caru, kao i čestitosti, Tacit govori još jedanput u kratkom poglavlju (*Ann.* IV, 53).¹⁰

Portret Mesaline, bludne žene cara Klaudija

Mesalina je bila još jedna u nizu moćnih žena koja je svoju moć crpila preko cara Klaudija. Prema Tacitovim riječima, Klaudije je bio mekušac i zavisao od svoje žene. Mesalina je u *Analima* prikazana kao kapriciozna i razvratna žena, koja je imala veliki broj ljubavnika – *mulier bacchans*. Strasno se zaljubila u Gaja Silija nad kojim je imala svu dominaciju kao i nad carem Klaudijem. Na osnovu njene ljubavne afere sa Silijem, Tacit portretiše Mesalinu (*Ann.* XI, 12):

Nam in C. Siliū, iuventutis Romanae pulcherrimum, ita exarserat ut Iuniam Silanā, nobilem feminam, matrimonio eius exturbaret vacuoque adultero poteretur... Illa non furtim, sed multo comitatu ventitare domum, egressibus adhaerescere, largiri opes, honores. Postremo, velut translata iam fortuna, servi liberti paratus principis apud adulterum visebantur.

„Zaljubila se strasno u Gaja Silija, najljepšeg među mladim Rimljanima, to do te mere da je oterala iz kuće njegovu ženu, plemenitu Juniju Silanu, i dočepala se ljubavnika čim je ostao sam... Mesalina mu je svaki čas dolazila u kuću, i to ne krišom, nego sa velikom svitom, nije se odvajala od njega, obasipala ga je novcem, počastima. To je išlo dotle da su se carski robovi, oslobođenici, carev nameštaj, našli u Silijevoj kući kao da je kruna već na njegovoj glavi“ (Crepajac, 1970, pp. 248–249).

Kako se u navedenom primjeru može vidjeti, Mesalina je istaknuta ličnost što ukazuje da je ona dominantna figura. Silije je samo sporedan lik u odnosu na Mesalinu koja ima neograničen uticaj na njega. Dok je Mesalina muški aktivna u ulozi muškog ljubavnika, Silije je ženski pasivan, feminiziran. Mesalinin portret „muške žene“, kao i portret Popeje Sabine, građen je prema Salustijevoj Semproniji.¹¹ Za karakterizaciju Mesaline vezuje se spletkarenje, bestidnost i nevaljalstvo. Mnogobrojna ubistva su počinjena na njen nagovor (*Ann.* XI, 28). Opisujući smrt Azijatika, Tacit u pejorativnom kontekstu konstatuje da je pao kao žrtva ženskih spletki *fraude muliebri* (*Ann.* XII, 3), misleći pri tome na Mesalinu. Car Klaudije

¹⁰ Tacit veoma rijetko navodi izvore za opisane događaje, Međutim, ovdje kao izvor spominje *Memoare* Agripinine kćeri, istoimene Agripine, majke cara Nerona. Ona je u njima, kako istoričar spominje, ispričala svoj život i nesreću svoje porodice. O Tacitovom odnosu prema istorijskim izvorima detaljnije u Ljubišić, 2021, pp. 65–68.

¹¹ Salustije, kao i njegov nasljednik Tacit, u svom narativu retorički koristi žene kao prototipe muškarcima. Lik Sempronije predstavlja paradigmu „muške žene“ nasuprot tradicionalnoj ulozi muškaraca (L'Hoir, 1994, p. 24). Sempronija predstavlja žensku verziju Katiline. Ona je u rimskoj historiografiji preteča mnogih uticajnih žena (Milnor, 2009). Tacit koristi ovu retoričku tehniku za prikaz Mesaline i naročito Popeje Sabine.

je, kako se pričalo, optuživao za bestidnu ženu *flagitia uxoris* (*Ann.* XI, 34). I pored toga, bila je veoma nadmena i samouvjereni da će joj Klaudije oprostiti preljubu. Međutim, za razliku od Agripine Starije, koja je u svom beščašću časno sebi oduzela život, Mesalina nije imala hrabrosti da učini isto. Majka je savjetovala da ne čeka krvnika, da joj je život prošao i da joj je jedino preostalo da časno umre. Opisujući Mesalinu u posljednjim trenucima, Tacit još jedanput koristi priliku da istakne svu njenu razvratnost, iskvarenost i beščašće (*Ann.* XI, 37):

Sed animo per libidines corrupto nihil honestum inerat; lacrimaeque et questus irriti ducebantur,...

„Ali u toj razvratom iskvarenoj duši nije bilo mesta za osećanje časti: gušila se i dalje u suzama, uzaludnim jadikovkama...“ (Crepajac, 1970, p. 264).

Portret Agripine Mlađe, majke cara Nerona

Portret druge Klaudijeve žene Agripine Mlađe, poznatije kao Neronova majka, dat je na osnovu antiteze prema Klaudijevoj prvoj ženi Mesalini (Ljubišić, 2019, p. 80). Za razliku od Mesaline, prema Tacitu, Agripina je bila brutalnija. Tacit opisuje Agripininu strogoću, ponositost i čednost. Takođe, istoričar navodi da su je svi slušali, insinuirajući da je ona upravljala državom umjesto nesposobnog Klaudija. Agripina usvaja osobine muškog ponašanja i Tacit je stilizuje kao muškog tiranina (*Ann.* II, 7):

Versa ex eo civitas, et cuncta feminae obediebant, non per lasciviam, ut Messalina, rebus Romanis illudenti: adductum et quasi virile servitium. Palam severitas ac saepius superbia; nihil domi inpudicum, nisi dominationi expediret. Cupido auri immensa obtentum habebat, quasi subsidium regno pararetur.

„Od trenutka kad je Agripina postala Klaudijevom ženom, sve se u državi izmenilo. Svi su nju slušali, njoj se pokoravali. A njoj vlast nije služila za zabavu kao kapricioznoj lakomislenoj Mesalini. Čvrste uzde i muška ruka osećali su se u njenoj vlasti. Pred svetom stroga, ponosita, između četiri zida čedna ako vlast nije zahtevala drugo. Svoju bezmernu žeđ za zlatom skrivala je pod izgovorom da želi da osigura novac državi“ (Crepajac, 197, p. 268).

Poznat po svojoj aluzivnosti, Tacit ostavlja čitaocima da sami prosude o Agripininoj čednosti, koja je bila diskutabilna. Za Tacita je nedostatak čednosti, nedostatak ženstvenosti. Nije se ona samo skrivala iza svoje „supružinske vjernosti“, već je i svoju pohlepu za zlatom skrivala pod izgovorom dobrobiti za državu. I u ovom portretu Tacit se poslužio stereotipom *dux femina* koji je, kako L'Hoir (1994, p. 5) navodi, dugovao ne samo Vergliju, već, takođe, i Seneki. Ginsburg (2006, pp. 106–132) zaključuje da je Agripina predstavljena ne samo kao žena vođa, već i kao opaka maćeha i seksualna prestupnica. Ova karakterizacija Agripinine ličnosti nastala je na osnovu sličnosti sa Lepidom,¹² koja se ogleđala u bestidnosti, zlu

¹² Lepida (*Domitia Lepida*) je unuka Augustova, kćerka Antonije Starije, Agripinina tetka i sestra

glasu, porocima i agresivnosti. Psihološki portret ove dvije žene, po svemu slične, završava se antitezom koja se zasniva i na njihovoj različitosti, koja se ogledala u njihovom odnosu prema caru Neronu. Lepida, kao tetka, nježna i darežljiva, a Agripina, kao majka, tvrda i stroga. Iz ove antiteze se može naslutiti kolika i kakva je bila Agripinina moć i kontrola nad sinom (*Ann.* XII, 64):

Nec forma aetas opes multum distabant; et utraque impudica infamis violenta, haud minus vitiis aemulabantur, quam si qua ex fortuna prospera acceperant. Enimvero certamen acerrimum, amita potius an mater apud Neronem praevaleret: nam Lepida blandimentis ac largitionibus iuvenilem animum devinciebat, truci contra ac minaci Agripina, quae filio dare imperium, tolerare imperitantem nequibat.

„I doista, po spoljnom izgledu, godinama, bogatstvu, nije bilo među njima velike razlike: obe su bile bestidne, na zlu glasu, agresivne, rivalke i u porocima i u sreći koju im je sudbina dolelila. Ali najžešća borba vodila se oko toga da li će tetka ili mati imati jači uticaj na Nerona: nežnošću i darežljivošću privezala je Lepida mladog Nerona za sebe, dok je Agripina bila tvrda i stroga; bila je sposobna da izbori presto za sina, ali ne i da se prikloni njegovoj vlasti“ (Crepajac, 1970, p. 297).

Tacit je imao negativni stav prema carskim ženama koje je smatrao razmaženim, razvratnim i sklonim ubistvima radi ostvarivanja svojih ciljeva. Takvo mišljenje je imao i o Agripini Starijoj, optužujući je za mnogobrojna ubistva. Poslužio se retoričkim i historiografskim sredstvima, te ponavljanjem određenih frazeologija i konstrukcija pokušao da poveže počiniocima zločinstva sa njom (Fogarty, 2021, p. 2). Prilikom portretisanja Agripine, Tacit koristi pridjev *impudicus* – *bludan, besraman*. U prvom slučaju samo aluzivno sugeriše da je bila bludna, a u drugom primjeru, poredeći je sa Lepidom, otvoreno govori o njenoj bestidnosti. Ovaj pridjev se ponavlja i u opisu Mesaline, kao i pridjev *muliebris* u negativnoj konotaciji. Kad spominje kako je Agripina iz straha otjerala Lepidu u propast, Tacit ironično kaže da je to iz čisto ženskih razloga *muliebribus causis* (*Ann.* XII, 64).

Portret Oktavije, žene Neronove

Oktavija je bila kćerka cara Klaudija i supruga cara Nerona. Ona predstavlja tragični lik, koja zbog svoje pasivnosti i skromnosti postaje bespomoćna žrtva cara Nerona i njegove ljubavnice Popeje Sabine. Neron je optužio Oktaviju zbog nevjerstva i protjerao je na ostrvo Pandateriju. I ovaj portret počinje sa antitezom Oktavijinog izgnanstva naspram izgnanstva Agripine i Julije.¹³ Prema Tacitovim riječima, one su imale i lijepih časova i srećnih trenutaka za razliku od Oktavije (Ljubišić, 2019, p. 105). U slici Oktavijinog života sa Neronom osjeća se Tacitovo iskreno sažaljenje prema nesretnoj ženi (*Ann.* XIV, 63):

Huic primus nuptiarum dies loco funeris fuit, deductae in domum in qua nihil nisi

njenog prvog muža (Crepajac, 1970, p. 595).

¹³ Agripinu, Germanikovu ženu, protjerao je Tiberije na ostrvo Pandateriju, a Juliju, Germanikovu kćerku, zbog preljube sa Senekom, protjerao je Klaudije i to na nagovor svoje žene Mesaline.

luctuosum haberet, erepto per venenum patre et statim fratre; tum ancilla domina validior et Poppaea non nisi in perniciem uxoris nupta, postremo crimen omni exitio gravius.

„Za Oktaviju je već prvi svadbeni dan bio kao dan pogreba: dovedena u kuću u kojoj je znala samo za tugu i bol, u kojoj su njen otac, a odmah zatim i brat pali kao žrtve otrova; u kojoj je služavka imala više prava od svoje gospodarice; Popeja je, na njenu nesreću, postala Neronova žena, i, najzad, optužba gora od bilo kakve smrti“ (Crepajac, 1970, p. 372).

Oktavija je prikazana kao slaba i nemoćna žena koja je prepuštena surovosti i tiraniji Neronove vlasti. Ona je simbol nepravde i žrtve političkih ambicija i ličnih interesa koji su dominirali na carskom dvoru. Njena patnja i nesreća postaju središnje teme, što pruža sliku žene koja je izgubila svoju vlast i samopoštovanje.¹⁴

Portret Popeje Sabine, Neronove ljubavnice

Portretisanje Neronove ljubavnice Popeje Sabine počinje zlokobnim i sugestivnim uvodom da je jedna bestidna afera bila za državu početak velikih zala. Nalik na bajku, Tacit saopštava da je u gradu živjela Popeja Sabina, kćerka Tita Olija. Nakon kratke genealogije vezane za njeno ime, istoričar slika ovu privlačnu ali nepoštenu i raskalašenu ženu (*Ann.* XIII, 45):¹⁵

Huic mulieri cuncta alia fuere praeter honestum animum. Quippe mater eius, aetatis suae feminas pulchritudine supergressa, gloriam pariter et formam dederat. Opes claritudini generis sufficebant. Sermo comis, nec absurdum ingenium. Modestiam praeferre et lascivia uti. Rarus in publicum egressus, idque velata parte oris, ne satiare aspectum, vel quia sic decebat. Famae numquam pepercit, maritos et adulteros non distinguens neque affectui suo aut alieno obnoxia: unde utilitas ostenderetur, illuc libidinem transferebat.

„Ova je žena imala sve osim poštenja. Njena mati, lepša od bilo koje žene svoga doba, darovala joj je svoju slavu i svoju lepotu; njeno imanje odgovaralo je sjaju i slavi njene porodice. U razgovoru bila je privlačna, ne neinteligentna. Po izgledu skromna, u suštini raskalašna. Retko je izlazila iz kuće, pa i tada lica napola uvijenog velom, zato da izazove radoznalost ili zato što joj je to davalo više draži. O svojoj ženskoj čari nikada nije vodila računa: muževi ili ljubavnici – bilo joj je svejedno. Nikada je nije zanela strast, ni njena ni tuđa, požudu je uvek upravljala tome odakle je mogla da izvuče najviše koristi“ (Crepajac, 1970, pp. 327–328).

Tacit sa dozom prezira govori o Popeji koja je imala sve, osim poštenja. Prezir je naglašen izostavljanjem njenog imena. Umjesto imena, rečenica počinje izrazom *Huic mulieri...* Imenica *mulier, eris, f.* – žena je upotrebljena metaforično, kao ženska narav. Fogarty (2021, p. 10) navodi da ovu imenicu Tacit koristi i kao pridjev da bi dočarao nasilne porive žena, ali i u pejorativnom kontekstu, u značenju *ženska*.

¹⁴ Na osnovu Oktavijine tragične sudbine nastala je Pseudo-Senekina preteksta *Oktavija*.

¹⁵ Portret Popeje Sabine konceptualno i verbalno podsjeća na Salustijev portret Sempronije, saučesnice u Katilininoj zavjeri. Detaljnije u Ljubišić, 2023, p. 450–460.

Iako Tacit u svojim portretima rijetko daje fizičke opise, Popeju opisuje kao mladu ženu iz plemićke porodice koju karakteriše velika ljepota, koju je naslijedila od svoje majke. Poslije fizičke, uslijedila je psihološka karakterizacija, koja uglavnom teče u antitezama: privlačna – neinteligentna; skromna – raskalašena. Prikazana je kao ambiciozna i manipulativna žena koja koristi svoj šarm i uticaj jednako i na muževima i na ljubavnicima kako bi ostvarila svoje ciljeve. Njena strast i požuda je, prema Tacitovim riječima, uvijek bila okrenuta koristoljublju. Karakter Popeje Sabine otkriva se i kroz njen odnos sa carem koji je u početku bio samo ljubavna afera. Tada je bila ljupka i pretvorna, a kad je raspalila u Neronu ljubav, izigravala je gordost udate žene koja ne može da ostavi svoga muža (*Ann.* XIII, 46). Kada je osvojila cara i postala mu žena, Popeja Sabina postaje moćna figura u pozadini, koja utiče na Neronove političke odluke, ali i na njegovo ponašanje.

Portret Boudike, britanske kraljice i žene ratnice

Boudika, britanska kraljica, prikazana je kao hrabra žena ratnica koja nije mogla da podnese život pod tuđinskom, rimskom vlasti. Za razliku od drugih moćnih žena, koje su portretisane u *Analima*, Boudika posjeduje mušku smjelost i samokontrolu. Ona posjeduje muške osobine i, za razliku od opisanih moćnih Rimljanki, nije sklona preljudi, raznim spletkama, ubistvima i težnji za prevlast. Njen portret počiva na snažnom kontrastu žene, koja je spremna da se bori i umre za slobodu, i muškaraca, koji se pokoravaju i žive u ropstvu (Poulsen, 2018, p. 181). Njen lik je portretisan kroz njen govor, njeno obraćanje Britancima (*Ann.* XIV, 35):

Bouduica curru filias prae se vehens, ut quamque nationem accesserat, solitum quidem Britannis feminarum ductu bellare testabatur: sed tunc non ut tantis maioribus ortam regnum et opes, verum ut unam e vulgo libertatem amissam, confectum verberibus corpus, contrectatam filiarum pudicitiam ulcisci. Eo propectas Romanorum cupidines ut non corpora, ne senectam quidem aut virginitatem inpollutam relinquunt. Adesse tamen deos iustae vindictae:... Si copias armatorum, si causas belli secum expendere, vincendum illa acie vel cadendum esse, Id mulieri destinatum: viverent viri et servirent.

„Boudika, na kolima sa kćerima pred sobom, vozila se od plemena do plemena: „Britanci znaju da vojuju pod vođstvom žena“, govorila je, „ali ovoga puta ne dolazim kao kraljica, potomak stare kraljevske loze, da povratim svoje kraljevstvo, svoje izgubljeno bogatstvo. Dolazim kao obična žena iz naroda da osvetim izgubljenu slobodu, svoje šibama bičevano telo, čast svojih kćeri. Rimljani su pustili svojim strastima toliko maha da nisu štedeli ni tela, ni starost, ni devičanstvo. Ali bogovi su na strani pravednih osvetnika:...Gledajte ovu silnu vojsku, mislite na šta nas je povelu u rat: u ovom boju moramo pobediti ili poginuti. Žena sam, ali to je moja čvrsta odluka. Muškarcima na volju da žive i budu robovi!“ (Crepajac, 1970, p. 356).

Boudika je pozitivan i tragičan lik žene. Ona je supruga i požrtvovana majka, zaštitnica slobode, koja završava kao žrtva rimskog osvajanja. Naglašena je njena posvećenost čednosti, dostojanstvu i slobodi. Predstavlja oličenje ženske hrabrosti koja može da se poredi sa hrabrošću oslobođenice Epiharide, prema kojoj

Tacit izražava simpatije i poštovanje. U oba portreta istaknuta je ženska hrabrost naspram muškoj plašljivosti i servilnosti. Boudika je odlučna da, ili pobjedi, ili pogine za ideale slobode i časti *libertatem et pudicitiam*. To je njena ženska odluka *mulieri destinatum*, a muškarci neka žive i budu robovi *viverent viri et servirent*. I ovdje je kao i u mnogim drugim ženskim portretima naglašena antiteza žena – muškarci, junaci, gdje su rodne uloge zamijenjene u smislu hrabrosti i odvažnosti. Tacit naglašava Boudikinju žensku hrabrost kako bi indirektno kritikovao i kukavičluk rimskog društva naspram varvarskog junaštva. Prema Tacitu, Boudika je nakon vojnog poraza oduzela sebi život otrovom (*Ann. XIV, 37*). Za razliku od drugih historičara,¹⁶ Tacit joj i na ovaj način iskazuje čast i poštovanje jer je časno oduzela sebi život. U nemogućnosti djelovanja jedini izlaz je bio u časnoj smrti.

Portret oslobođenice i heroine Epiharide

Portret Epiharide, hrabre žene, Tacit gradi indirektno na osnovu događaja koji je bio povezan sa Pizonovom zavjerom. Ova žena, kao direktni akter zavjere, ni pod teškim mukama nije izdala ostale zavjerenike. Naime, car Neron je mislio da žensko tijelo neće izdržati bol te je naredio da Epiharidu stave na muke kako bi otkrila učesnike zavjere. Opisom strašnih muka kojima je bila izložena, portretisan je lik Epiharide. Kroz opis mučenja kojem je bila podvrgnuta, opisana je njena hrabrost (*Ann. XV 57*):

At illam non verbera, non ignes, non ira eo acrius torquentium ne a femina spernerentur, pervicere, quin obiecta denegaret. Sic primus quaestionis dies contemptus. Postero cum ad eosdem cruciatus retraheretur gestamine sellae (nam dissolutis membris insistere nequiebat), vinclo fasciae, quam pectori detraxerat, in modum laquei ad arcum sellae restricto indidit cervicem, et corporis pondere conisa tenuem iam spiritum expressit, clariore exemplo libertina mulier in tanta necessitate alienos ac prope ignotos protegendo, cum ingenui et viri et equites Romani senatoresque intacti tormentis carissima suorum quisque pignorum proderent.

„Ali ni bičevanje, ni vatra, ni bes dželata, utoliko žešći što su se plašili da će im se podsmehnuti jedna žena, nisu slomili Epiharidu: uporno je poricala optužbe. Prvog dana istrage nije ništa priznala. Sutradan dok su je nosili ponovo na mučenje, u nosiljci, jer smrskani udovi nisu mogli da drže telo, otrgne ona podvez sa grudi, načini omču, okači je o naslon stolice, protne glavu, obesi si se svom težinom i ispusti već slabašnu dušu. Jedna žena, jedna oslobođenica, pružila je divan primjer hrabrosti na najvećim mukama ne bi li zaštitila tuđe, gotovo nepoznate ljude, dok su slobodni ljudi i muškarci, vitezovi i senatori rimski, još ne okusivši muka, izdavali svoje najmilije i najdraže“ (Crepajac, 1970, p. 405).

Herojstvo i hrabrost koje je, po mišljenju mnogih, rezervisano za muškarce u ovom slučaju krasilo je jednu ženu. Epiharida je, i pored najstrašnijih muka kojima je bila podvrgnuta, poricala sve optužbe. Tacit izvještava da se objesila i ispustila slabašnu dušu *tenuem spiritum*. Brižljivo izabranim pridjevom *tenuis* istovremeno

¹⁶Kasije Dion (62b.12.6) izvještava da je Boudika umrla od bolesti.

aludira na nježnost i krhkost ženinu, kao i na njenu ubogu sudbinu. Portretisanje Epiharide završava Tacitovim moralnim zaključkom datim u antitezi *libertina mulier – ingenui et viri et equites Romani senatoresque*. Hrabrost oslobođenice se izdvaja nasuprot plašljivosti i izdajstvu slobodnih ljudi i muškaraca, vitezova i senatora. Tacit ovim aludira ne samo na stalešku, već i na rodnu razliku (Poulsen, 2018, p. 184).

Zaključak

Među ženskim likovima, koje Tacit portretiše, našle su Augustova žena i Tiberijeva majka Livija, koja je imala velik politički značaj, kao i Agripina Starija, Germanikova žena, čiji su uticaj i moć vremenom neprestano rasli unutar rimske vladarske porodice. Takođe, opisane su i velika britanska ratnica Boudika, koja je digla pobunu protiv rimske okupacije, kao i hrabra oslobođenica Epiharida, koja, ni pod teškim mukama, nije izdala saučesnike Pizonove zavjere. Među pozitivnim likovima i sa određenom simpatijom, opisana je nesretna Oktavija, čija je sva nesreća ležala u njenoj udaji za cara Nerona. Nasuprot ovim pozitivnim ženskim portretima, stajali su i oni negativni, prema kojima pisac pokazuje svoj prezir i gnušanje. Tako je nasuprot supružinskoj čestitosti Oktavije, suprostavljena razuzdanost bestidnice i Neronove ljubavnice Popeje Sabine. Nasuprot uzornoj majci Liviji, stajala je lukava i bestidna Agripina, žena Klaudijeva i majka Neronova. Agripinin portret nastaje i na antitezi prema razvratnoj Mesalini, Klaudijevoj prvoj ženi. Ovakvo portretisanje, građeno na antitezama likova, bilo je često u *Analima* kao jedno od obilježja antičke historiografije (Ljubišić, 2019, p. 45). Neki portreti su građeni i na osnovu sličnosti dvije istorijske ličnosti (Agripina i Lepida).

Osim podjele na pozitivne i negativne ženske likove, izdvaja se i uočava i podjela na one sa više ženskim i one sa više muškim osobinama. Tako su nasuprot poznatim i moćnim Rimljankama, koje su opisane u ženskom svjetlu majki, supruga, zavodnica, stajale dvije žene koje su bile poznate po svojoj hrabrosti. Oslobođenicu Epiharidu i varvarku Boudiku krasile su više muške osobine. U datom istorijskom trenutku rodne uloge su se zamijenile, pa su spomenute žene pokazale više inicijative i herojstva od muškaraca u pobuni protiv Rimljana. Nakon mučenja i stradanja radi svojih uvjerenja, obje su počinile samoubistvo. Tacit se iskreno divi ovim jedinstvenim primjerima nevjerovatnog ženskog herojstva. Među pozitivnim primjerima ubraja se i Oktavija, Neronova žena. Dok su Boudika i Epiharida pobunjenice sa muškim osobinama, dotle je Oktavija ženski bespomoćno pasivna. Oktavija ćutke i pokorno prihvata svoju nesrećnu sudbinu koja je prati od udaje za Nerona pa sve do smrti. Ona je pozitivan ženski lik prema kojoj istoričar gaji određene simpatije i dozu sažaljenja.

Primjetno je da u prikazanim ženskim portretima prevladava *impudica topos* (Agripina Mlađa, Mesalina, Popeja Sabina) koji je poslužio da prikaže žensku poročnost, koja nije bila u skladu tradicionalnog vaspitanja. Naspram ovog toposa stoji *pudicitia* – čestitost koja je veoma rijetka među prikazanim portretima (Agri-

pina Starija, Boudika, Epiharida). Takođe, kao topos se javlja i pridjev *muliebris* koji Tacit koristi kada ironično i sa prezirom govori o ženskim splotkama i ženskim razlozima za nedjela koja su počinile. U prikazanim portretima imenice *femina* i *mulier* imaju posve drugačiju konotaciju, razlikuju se u svom značenju. Imenica *femina* je više u značenju nježne žene-majke, žene starinskog kova i vaspitanja, a *mulier* je u značenju žene-supruge, ženske. Imenica *mulier* je korištena u smislu slabijeg ljudskog roda i ženske čudi, ali i ženskog značaja, a *femina* u smislu ženskog nježnijeg pola.

Tacit je antički istoriograf kojem je umjetnički utisak bio iznad naučnog. Njegovi narativi su subjektivni doživljaj i njegovo lično mišljenje, iako se sam trudio da piše *sine ira et studio* (više u Ljubišić, 2021, pp. 53–73). Prema Tacitu, pokretačku snagu Neronovog principata čine žene iz njegovog okruženja. To su maskulizirane žene vođe (*duces feminae*) (up. Woodman & Martin, 1996, p. 296.), na prvom mjestu njegova majka Agripina i njegova ljubavnica Popeja Sabina, koje su imale velikog uticaja na javne poslove. U *Analima* se osjeća osuda takvih žena jer je, po Tacitovom mišljenju, oličenje idealne žene predstavljala čestita supruga i požrtvovana majka koja se brine o domaćinstvu i vaspitanju djece. Tacitovo neskriveno neprijateljstvo prema ženama nastalo je vjerovatno zbog njihove prisutnosti u političkoj sferi gdje im, prema tradicionalnoj patrijarhalnoj sredini, nije bilo mjesto. Opisane majke ili supruge imale su veliku političku ulogu u Rimu.

Reference

- Cassius Dio Cocceianus. *Historiae Romanae*. Perseus digital library. www.perseus.tufts.edu
- Crepajac, Lj. (1970). *Kornelije Tacit, „Anal“*. Srpska književna zadruga.
- Fischler, S. (1994). Social stereotypes and historical analysis: The case of imperial women at Rome. In L. J. Archer, S. Fischler, & M. Wyke (Eds.) *Women in Ancient Societies: An illusion of the night* (pp. 115–133). Routledge.
- Fogarty, E. (2021). Women as murderers in Tacitus' *Annales*. *Philomathes*, 5(1), 1–22. <https://www.apsu.edu/philomathes/FogartyPhilomathes5.12021Online.pdf>
- Ginsburg, J. (2006). *Representing Agrippina: Constructions of female power in the early Roman Empire*. Oxford University Press.
- Joshel, R. S. (1995). Female desire and the discourse of empire: Tacitus's Messalina. *Signs*, 21(1), 50–82. <http://www.jstor.org/stable/3175122>
- L'Hoir, S. F. (1992). *The rhetoric of gender terms "Man", "Women", and the portrayal of character in Latin prose*. Brill.
- L'Hoir, S. F. (1994). Tacitus and women's usurpation of power. *The Classical World*, 88(1), 5–25.
- Ljubišić, S. (2019). *Tacitovi Anali u srpskim i hrvatskim prevodima 20. vijeka*. Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- Ljubišić, S. (2021). *Sine ira et studio: istoriografska metoda u Tacitovim Analima*. In S. Lakić (Ed.), *Banjalučki novembarski susreti 2021* (pp. 53–73). Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- Ljubišić, S. (2023). Književno-istorijska veza između Salustija i Tacita. In E. Spahić, I. Radeljković & L. Osmanović (Eds.), *70 godina Odsjeka za romanistiku* (pp. 450–460). Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet.
- Milnor, K. (2009). Women in Roman historiography. In A. Feldherr (Ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians* (pp. 276–287). Cambridge University Press.
- Milnor, K. (2012). Women and domesticity. In V. E. Pagán (Ed.), *A companion to Tacitus*, (pp. 458–475). Wiley-Blackwell
- Nipperday, K. (1855). *Cornelius Tacitus, erster band Ab excessu divi Augusti I–VI*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Nipperday, K. (1852). *Cornelius Tacitus, zweiter band Ab excessu divi Augusti XI–XVI*. Weidmannsche Buchhandlung.
- Oxford English Dictionary (OED), published by Oxford University Press <https://www.oed.com>
- Pollard, E. A. (2014). Magic accusations against women in Tacitus's *Annals*. In K. B. Stratton & D. S. Kalleres (Eds.), *Daughters of Hecate* (pp. 183–218). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195342703.003.0006>

- Poulsen, D. A. (2018). Accounts of northern barbarians in Tacitus' *Annales*: A Contextual Analysis. [Doctoral Dissertation]. Lund University, Sweden.
- Rutland, W. L. (1978). Women as makers of kings in Tacitus' *Annals*. *The Classical World*, 72(1). 15–29.
- Späth, T. (2012). Masculinity and gender performance in Tacitus. In V. E. Pagán (Ed.), *A companion to Tacitus* (pp. 431–457). Wiley-Blackwell).
- Syme, R. (1958). *Tacitus*. Oxford University Press.
- Sullivan, D. (1976). Innuendo and the 'Weighted Alternative' in Tacitus. *The Classical Journal*, 71(4). 313–326.
- Swindle, M. J. (2003). A rhetorical use of women in Tacitus' *Annales*. *Studia Antiqua*, 3(1). 105–115. <https://scholarsarchive.byu.edu/studiaantiqua/vol3/iss1/10>
- Woodman, A. J., & Martin, R. H. (1996). *The Annals of Tacitus* (Book 3). Cambridge.

